

O KOSTELE SV. PROKOPA V ZÁBOŘÍ NAD LABEM

JAN ŽIŽKA

Obr. 1: Záboreč nad Labem (okres Kutná Hora), kostel sv. Prokopa, pohled od jihovýchodu (stav v roce 1908, ČMS Kutná Hora – sbírka fotografií).

V letech 2002–2005 byla restaurována jedna z nejvýznamnějších památek románského umění v Čechách – portál kostela sv. Prokopa v Záboreč nad Labem, v okrese Kutná Hora. Samotné restaurování, související problémy a stavební zajištění opět, a dá se říci nebyvalou měrou oživily zájem o zábořský kostel. V mnohém k tomu přispěly také názory, podněty i nadšení restaurátora. S restaurováním byly nutně úzce provázány průzkumy technologické a povrchů portálu i průzkum petrografický. Stav portálu a jeho souvislost s přílehlými konstrukcemi si vyžádaly poměrně náročné, ale citlivě provedené statické zajištění. Části rozrušeného okolního zdiva odkryté pro nezbytnou opravu, byly pečlivě dokumentovány. Stav základové spáry byl ověřen sondáží, prováděnou formou záchranného archeologického výzkumu. Vícekrát se před kostelem sešly skupiny odborníků z oboru stavebněhistorického průzkumu i restaurování. Při těchto podnětných setkáních byly prezentovány nálezové situace a diskutovány širší problémy ze stavebních dějin kostela. Ten, kdo se jen trochu zabýval románskou architekturou a stavitelstvím v Čechách, jistě tuší, o jakou problematiku jde. Zároveň uplynulo 160 let od doby, kdy J. E. Vocel provedl a publikoval první průzkum kostela v Záboreč.¹⁾

1) J. E. Vocel, Farní kostel v Záboreč, Časopis Českého muzea 20, Praha 1846, s. 661–673

Připomeňme si tedy nejprve podobu zábořského kostela. Málokterá sakrální stavba v Čechách má tak složitou a neobvyklou skladbu jako kostel sv. Prokopa v Záboreč nad Labem. Na širokou a přitom krátkou loď navazuje na severu mohutný presbytář čtvercového půdorysu, z jehož středu vyrůstá hranolová věž, krytá cibulovou střechou s lucernou. Po východním boku presbytáře stojí sakristie s oratoří v patře. Presbytář vznikl úpravami románského kostela s centrálně řešenou dispozicí. Vzhledem ke svému půdorysnému i výškovému uspořádání je většinou badatelů vesměs považován za patrovou stavbu – kostel nebo kapli inspirovanou zejména známými palácovými kaplemi císařských hradů – falci v Německu.²⁾

Fasády lodi člení půlkruhově sklenuté slepé arkády, rámované lizénami, při nárožích sdruženými, s náznaky hla-

2) O patrové kapli píše řada autorů např. B. Grueber, Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Mittheilungen der Kais. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 16, Wien 1871, s. CLVII–CLIX; J. Braniš, Dějiny umění středověkého v Čechách I. Praha 1892, s. 38–43; F. J. Lehner, Románské exkurze v Čechách 136, Farní kostel sv. Prokopa v Záboreč, Method 25, Praha 1899, s. 4–8; V. Birnbaum, Kostel sv. Prokopa v Záboreč, Umělecké poklady Čech II, 1915, s. 43–45; V. Mencl, Románská architektura v zemích Českých, Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění, 1939, s. 19 n; A. Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách. Praha 1971, s. 360–62 a další.

Obr. 2: Zábore nad Labem, kostel sv. Prokopa, pohled na kostel od jihovýchodu (nedatováno, ČMS Kutná Hora, sbírka fotografií).

vic. Arkády měly původně lištou profilované archivoly, dosedající na dosud zachované pásové patky. Lizény nesou subtilní architráv, nad kterým probíhá ustupující převýšený vlysový pás, ukončený hlavní římsou. Na bocích fasády vyplňuje symetricky rozvržená dvojice arkádových polí s lizénami přes celou šířku fasád. V jižním průčelí je naopak dvojice arkádových polí odsunuta ze středu, kde flankuje monumentální románský portál. Do arkádových oblouků jsou vložena převýšená půlkruhově sklenutá okna. Obdobné okno bylo i při nároží na západním boku, kde je při stavbě nové kruchty nahradilo vřetenové schodiště. V románském portálu je osazeno neprofilované barokní ostění s rovným nadpražím s ušima, nad kterým byla zavěšena barokní dřevěná socha sv. Prokopa.

Presbytář je navenek zbaven omítek, a v celém rozsahu je tedy odhaleno většinou románské kvádrové (kvádříkové) zdivo s mladšími vysprávkami. Ze severní fasády vystupuje rizalit ukrývající schodiště v síle zdi. V jeho sousedství při severozápadním nároží je patrný zazděný vstupní otvor do podstřeší. Dvojice převýšených, poměrně velkých oboustranně špaletovaných oken osvětluje interiér od západu, jedno okno pak od východu, po boku sakristie s oratoří. Střední věž, zastřešená cibulí s lucernou, je omítnuta. V horní části věže jsou na každé straně sdružená potrojná, novodobě upravená románská okna. Sakristie s oratoří má jednoduché fasády dělené mezipatrovou římsou, šambrány obdelných oken vyrůstají z parapetních říms.

Lod' je plochostropá, na všech stěnách jsou čitelné stopy po čelech klenby. Kromě severní stěny, která je prolomena arkádou do presbytáře, jsou v místech výběhů klenby přizděny polopilíře. Do jižní části je na celou šířku vestavěna kruchta dřevěné konstrukce. Románský kostel – dnešní presbytář – je centrálně řešený trojlodní prostor. Křížové klenby nesou pasy, vybíhající z krychlových hlavic čtveřice kamenných sloupů a z krakorcovitých patek. Střední čtvercové pole pod věží je vyšší než pole ostatní. Vstup do

sakristie je vložen do tenké zadržky velkého půlkruhově sklenutého otvoru se šikmými špaletami, který je považován za triumfální oblouk zaniklé apsidy. Na schodišti na oratoř je odkryto jediné dochované špaletované románské okno. Do podstřeší vede zmíněné schodiště v síle zdi. Zdivo věže nesou arkády s kamennými pilíři s římsovými hlavicemi, vyzděnými z kvádrů. Stabilitu pilířů podporují opěrné oblouky, opřené do obvodového nadezdívky z kvádrového zdiva.

Krov hambalkové konstrukce lodi má stojaté podélné stoličky se šikmými vzpěrami. V arkádových polích po bocích portálu na jižním průčelí lodě bylo sondami odhaleno kvádrové zdivo a za ním části dříví dvojic sloupů s patkami románského charakteru. Na kruchtě jsou pak od-

haleny hlavice těchto sloupů s pasy nad stávajícími okny. Zejména od odhalení těchto prvků je loď kostela považována za bývalou románskou předsíň.³⁾

V tomto čísle Průzkumů památek předkládáme čtenářům osm odborných článků o kostele sv. Prokopa. Vítaným přínosem je Petrou Načeradskou podrobně zpracovaný průzkum archivní. Podrobnou dokumentaci portálu a jeho okolí během prací s interpretací nám přibližuje Jan Sommer, Karel Kibic ml. nás pak seznamuje s fasádami věže, které zkoumal a dokumentoval při opravě v roce 2006. Výsledky záchranného archeologického výzkumu zpracoval Filip Velímský. V dalším článku prezentuje restaurátor Jan Bradna poznatky získané při restaurování portálu. Předložení jeho příspěvku se stalo podnětem k vyzvání dalších autorů k prezentaci výsledků jejich průzkumů. Úzce na pohled restaurátora navazuje zpráva Karola a Tatiany Bayarových o technologickém průzkumu a článek Z. Štaffena o petrologickém průzkumu portálu. Tento úvodní článek se týká celku kostela a dále se zejména věnuje dnešnímu presbytáři – tedy románské stavbě kostela se střední věží. Součástí všech článků je bohatá kresebná i fotografická dokumentace.⁴⁾ Přípravován byl i článek Mileny Hauserové, a to

3) J. Vepřek, Románský farní kostel v Zábore nad Labem, Neznámé periodikum po 1940, s. 126–128; první zmínka o předsíni na základě nálezu z let 1933–35, A. Merhautová-Livorová, Stavební historie Záborského kostela, Památková péče 3, 1972, s. 169–178, kde jsou odkazy i na starší práce této autorky; K. Benešová, Zábore a Olomouc: vandrující umělci, skicáře, vzorníky a úloha uvědomělých stavebníků, Pro arte, Praha 2002, s. 51–65; M. Radová-Štiková, Portál v Zábore nad Labem, Průzkumy památek 10, č. 1, 2003, s. 47–52.

4) Jde o následující práce (Průzkumy památek, 14, č. 1, Praha 2007): P. Načeradská, Dějiny kostela sv. Prokopa v Zábore nad Labem na základě písemných pramenů, s. 43–62, J. Sommer, Zábore nad Labem, kostel sv. Prokopa (Poznatky z první etapy průzkumů kostela), s. 63 až 70, K. Kibic ml., Průzkum věže kostela v Zábore nad Labem při opravě, s. 71–78, F. Velímský, Příspěvek k diskusi o charakteru a stáří stavby kostela sv. Prokopa v Zábore nad Labem, s. 79–86, J. Bradna, Poznatky restaurátora získané při restaurování románského portálu kostela v Zábore nad Labem, s. 87–102, Z. Štaffen, Petrologický

zejména k podobě patrového románského kostela, který bude zřejmě publikován později. Důkladný a kritický rozbor dochované podoby románského kostela v Zaboří a následné logické úvahy vedly M. Hauserovou již dříve až ke zpochybnění existence centrálně uspořádané patrové románské stavby.⁵⁾ Při výčtu obsahu tohoto objemného svazku nových příspěvků o zábořském kostele však nesmíme zapomenout na práce nedávné – článek Milady Radové-Štikové z roku 2003 a článek K. Benešové z roku 2002.⁶⁾ Většina zmíněných autorů pak odkazuje na práce Anežky Merhautové z let 1971 a 1972, kde jsou připomenuty i nejstarší články o kostele, počínaje J. E. Vocelem.⁷⁾ V roce 2002 byla v rámci přípravy žádosti o zařazení do Programu zachrany architektonického dědictví zpracována odbornými pracovníky NPÚ podrobná charakteristika kostela, jeho částí, konstrukcí a detailů.⁸⁾

Většina ze „starších“ autorů 20. století soustředila svoji pozornost z velké části na tzv. románskou předsíň, nebo její část. Na základě nálezové situace je rekonstruována předsíň přístupná monumentálním portálem a otevřenou dvojnásobně a trojnásobně sdruženou arkádou, nesenou sloupy se zdobenými hlavicemi. Předsíň byla vesměs pokládána za původní zábořskou stavbu.⁹⁾ Řada anomálií a nepřesností, které jsou zřejmé z podrobného průzkumu odkrytých románských článků, vedla však k oprávněnému zpochybnění této představy. M. Radová-Štiková předpokládá, že předsíň byla někdy v 16. století přemístěna z velké románské stavby a druhotně sestavena v Zaboří. Předložila hypotézu o přemístění předsíně ze zaniklého benediktinského kláštera v Opatovicích nad Labem.¹⁰⁾ Naznačena je souvislost výzdoby portálu a hlavic sloupů s detaily olomouckého paláce biskupa Jindřicha Zdíka.¹¹⁾ To, že předsíň, zejména jižní stěna s portálem není na původním místě, do značné míry potvrdil, jak uvidíme, dosud provedený archeologický výzkum F. Velimského. Bylo položeno několik sond po obvodu lodi – předsíně. Poněkud nedbale provedený základ jižní stěny, navíc zasazený do existujícího hrbitova, se liší od prokazatelně románských základů. Spojení fragmentu románského základu při napojení na původní kostel s někdejší předsíní by bylo vzhledem k dalším nálezům značně nepřesvědčivé. Anomálií si všiml i restaurátorský průzkum J. Bradny. Z hlediska předsíně jako celku mají význam zřejmě zejména zjištění o výškové poloze portálu, o vrstvách povrchových úprav, nebo o tvaru hlavic sloupů předpokládané arkády. Řada postřehů má zobecňující charakter. J. Sommer podrobně charakterizuje portál, jeho strukturu a dekor. Zabývá se způsobem osazení portálu do okolního kvádrového zdiva i jeho konstrukcí. Mnoho jeho postřehů má jistě význam jak pro upřesnění stavebních dějin předsíně, tak je podnětem k dalšímu podrobnějšímu zkoumání a srovnávání zjištěných skuteč-

ností. Významné je provedení podrobné dokumentace i vazbě na restaurátorské práce.

Patrovou stavbou románského kostela se tedy badatelé zabývají od doby publikování článku J. E. Vocela. Průzkum K. Kibice ml. při opravě věže doložil existenci dvou úrovní trojnásobně sdružených románských oken. Materiál zdiva věže je blízký zdivu obvodových stěn kostela, doloženy byly rozsáhlé mladší opravy. K těmto zjištěním lze poznamenat jen to, že existence dvou pater nad sebou stejně širokých, vícenásobně sdružených románských oken není u našich románských věží rozhodně řešením běžným. Petrologický průzkum Z. Štaffena je důkladným posouzením materiálové skladby hornin použitých na stavbě kostela a výzvou k dalšímu bádání o lokalitách lomů, dnes neznámých. Srovnání opuky ze Zaboří a Přední Kopaniny ale není podle mého názoru zcela přesvědčivé a zaslouží si zřejmě další analýzy.¹²⁾

Souhrn poznatků o kostele sv. Prokopa v Zaboří nad Labem, publikovaný v následujících článcích, ukazuje, že o tomto kostele víme stále více. Je však zřejmé, že nová zjištění sice odpovídala na některé otázky, ale rovněž nastolila problémy nové. O podobách kostela v jednotlivých etapách jeho stavebních dějin máme větší nebo menší znalosti a představy, na mnohé nedokážeme, ani nemůžeme najít jednoznačnější odpověď. Je otázkou, zda takto publikované názory jsou stimulem k dalším úvahám či nikoliv. Sám se jednoznačně přikláním k prvnímu názoru a těším se na další badatelské práce o Zaboří.

V této souvislosti si dovoluji v následujícím textu uvést některé názory, které, jak doufám, budou jedním z podnětů, nebo i určitým vodítkem pro další průzkumy kostela.

Vícekrát publikovaná představa o existenci románské předsíně vstoupila natolik do povědomí, že je tento termín používán většinou autorů, kteří se Zabořím zabývají. Otázkou však je, zda je tento termín zcela na místě. Románská předsíň, tak jak ji známe z dochovaných staveb ze západní Evropy, je prakticky vždy představena před průčelí kostela, a tedy před jeho hlavní portál. Portál není umístěn v čele předsíně, ale je ukryt v jejím interiéru. Výjimky z tohoto řešení byly zřejmě vždy důsledkem výjimečné nebo atypické situace.¹³⁾ Proporce předsíně jsou vesměs podřízeny šířce kostela nebo jeho hlavní lodi. Lze si jen těžko představit, že by přístavba předsíně ke staršímu kostelu nebyla podřízena jeho dimenzím. Předsíň je ve většině případů spojena s klášterními kostely, kde měla svůj specifický i symbolický význam. Jaký smysl by tedy měla obrovská předsíň před nevelkým venkovským kostelem, byť také v našem prostředí ojedinělým?

Stále tedy vyvstává otázka, kdy vznikla dnešní loď (tzv. předsíň), respektive kdy a v jaké souvislosti dostal kostel dnešní půdorysnou a hmotovou skladbu. Loď je široká a krátká, nicméně délka jižních úseků se nikterak neliší od

průzkum portálu v jižním průčelí lodi kostela sv. Prokopa v Zaboří nad Labem, s. 103–112, K. Bayer – T. Bayerová, Technologický průzkum vstupního portálu kostela sv. Prokopa v Zaboří nad Labem, s. 113–114.

5) Referát M. Hauserové na konferenci Dějiny staveb v Nečtinách 2006.

6) M. Radová-Štiková, o. c. v pozn. 3, K. Benešová, o. c. v pozn. 3.

7) A. Merhautová-Livorová, o. c. v pozn. 3.

8) Průzkum a charakteristiku kostela s určitým zhodnocením provedl K. Kibic ml. a J. Žizka, rkp., NPÚ ÚOPSC v roce 2002.

9) Viz J. Vepřek, A. Merhautová-Livorová, K. Benešová, o. c. v pozn. 3.

10) M. Radová-Štiková, o. c. v pozn. 3, s. 50–51.

11) K. Benešová, o. c. v pozn. 3, M. Radová-Štiková, o. c. v pozn. 3.

12) Přehled článků viz pozn. 4.

13) Viz např. klášterní kostel v Maria Laach, kde je před západní apsidou představena předsíň, spíše malý ambit s portálem v čele. Ramena předsíně pak navazují na poměrně skromné portály po bocích apsidy. Viz např. T. Bogler, Abteikirche Maria Laach, Kunstführer Nr. 850, 1967. Významná předsíň na šířku průčelí románského kostela stojí např. v cisterckém klášteře v Maulbronnu – např. Románské umění, Slovart 2006, s. 68–69. Předsíněmi se ve svém článku zabývá K. Benešová, o. c. v pozn. 3.

Obr. 3: Zábore nad Labem, kostel sv. Prokopa, hlavice jihozápadního sloupu presbytáře s kabalistickým symbolem (kryptogramem) a s listky na nárožích (foto J. Žižka).

běžné délky východních úseků zdiva lodi kteréhokoliv kostela ve vazbě na jeho presbytář. Poloha portálu a oken, vložených do předpokládaných arkádových oblouků předsíně, pak přesně váže na osy trojice arkádových oblouků, kterým se presbytář otevírá do lodi. Z pozůstatků a stop na stavbě samé a z archivních pramenů víme, že interiér lodi byl zaklenut zřejmě šesti poli křížových kleneb, vynášených dvojicí sloupů. Současně zde existovala zděná kruchta nebo tribuna. O zděné klenuté kruchtě je zmínka v inventáři z roku 1835. Zhruba současný zápis v pamětní knize hovoří o odstranění vícero sloupů, které zakrývaly pohled na oltář a kazatelnu.¹⁴⁾ Za zbylé tambury těchto sloupů lze zřejmě pokládat válcové sokly, na kterých stojí sochy na bocích lodi. Rozdílný průměr těchto tamburů naznačuje, že může jít o zbytky sloupů nesoucích klenbu lodi i kruchty. V obvodových stěnách jsou dobře patrné průběhy klenebních čel. S klenbou jsou spojovány dochované polopilíře, přisazené na spáru s vrstvou omítky s nátěrem k obvodovému zdivu. Výška polopilířů však přesahuje úroveň patek zbořených kleneb. Náznak určitého výběhu je patrný pouze u západnějšího polopilíře na jižní straně. Na čele presbytáře přílohy nejsou a ani vzhledem k vazbě na arkádu být nemohly. Patky klenby zde musely být přímo zavázány do románského zdiva. Polopilíře tedy vůbec s někdejší klenbou nemusí v celém rozsahu souviset a klenby mohly vybíhat po celém obvodu přímo z obvodového zdiva. Za pozůstatek zděné kruchty lze snad pokládat skarpovitě zdivo při jihovýchodním koutě. Širokou a krátkou přístavbu si můžeme představit jako klenutý prostor s velkou kruchtou, tedy spíše tribunou, neboli emporou. Šířka prostoru ve shodě se zmínkou o více sloupech může být dokladem toho, že tribuna byla trojkřídlá, tedy i na východní a západní straně. V prostoru by v tomto případě byly dva sloupy, podporující klenbu lodi, a čtyři sloupy, které nesly tribunu. Tato podoba odpovídá renesančnímu nekatolickému kostelu s typickým vy-

14) P. Načeradská, *Kostel sv. Prokopa v Zábore nad Labem, Dějiny objektu*, 2004, rukopis v archivu NPÚ – ÚOPSC, inv. č. 83, s. 12.

bavením nezbytnými literátskými tribunami. Zdá se, že existenci bočních tribun nasvědčuje i odsazení barokní slepé arkády v průčelí s ponecháním úseků zdiva při nárožích.

Součástí této přestavby byla i související přestavba původního románského kostela. Do jižní části se jeho interiér otevírá trojicí arkádových oblouků, které jsou úzce provázány s portálem a okny v jižním čele. Masivní pilíře mají široce okosené hrany. Okosení je dole zúženo a do přechodu vloženy trojboké jehlánky. Pod úrovní nečleněných archivolt se okosení vytrácí drápkovitým přechodem. Zajímavé jsou hrubě osekane stupně, vyrovnávající rozdílné úrovně podlahy, které mohou být zbytkem starší úpravy. Interiér původního kostela – presbytáře – je, jak

známo, trojlodní, zaklenutý devíti poli křížových kleneb. Střední pole je čtvercové, zaklenuté výše nasazenou klenbou. Sousední stejně široká pole jsou obdélná, koutová čtvercová. Při pohledu od jihu je tedy střední loď výrazně širší než lodi boční. Klenby nesou pasy, vybíhající z hlavic čtveřice sloupů a z krakorcovitých konzol na stěnách. Úroveň pasů středních i příčných pasů a čel kleneb vyrovnávají nadezdívky. Západní dvojice sloupů je badateli již poměrně dlouho považována za projev románské renesance.¹⁵⁾ Východní dvojice byla vyměněna v roce 1933.¹⁶⁾ Podoba západních sloupů dobře odpovídá představě o renesanční přestavbě kostela. Profilaci abaku zdůrazňuje tordovaný provazec, nároží hlavice zdobí zprohýbané listy. V ploše východního boku hlavice jižnějšího západního sloupu je vyryt obrys kolčího štítu s „laloky“. Plochu štítu pak vyplňuje obrazec, na první pohled připomínající mariánský monogram. Z podrobnějšího zkoumání však vyplývá, že jde o kryptogram s řadou různých k sobě řazených znaků s určitou symetrií. Lze pouze naznačit, že jde zřejmě o kabalistické symboly, které mohou v sobě skrývat letopočet.¹⁷⁾ Konzoly pasů zdobí poměrně neforemné reliéfy hlav a nesoucích rukou. Již dříve bylo prokázáno, že reliéfy byly provedeny ve štku.¹⁸⁾ Na konzolách ve směru jih – sever jsou hlavy jemnější, s náznakem krku, s lemováním připomínající šátek. Zdvížené ruce jsou položeny na hlavě dlaněmi dolů. I přes neforemné ztvárnění lze předpokládat, že jde o ženské hlavy, v podstatě primitivní „karyatidy“. Poloha rukou je zřejmě vyjádřením pokorného nesení břemene. V opačném

15) Viz např. A. Merhautová- Livorová, o. c. v pozn. 3, s. 170.

16) P. Načeradská, o. c. v pozn. 14.

17) Na reliéfu je několik znaků, uspořádaných do značné míry symetricky. Znak má symbolický význam, každému lze přiřadit číselnou hodnotu. Např. S v horní části je symbolem ohně o hodnotě 300, ve středu dole je symbol Merkuru (Venuše?) o hodnotě 200, atd. Bez podrobné znalosti této problematiky nelze však tyto znaky jednoznačně interpretovat. Viz např. L. Moučka, *Posvátná geometrie aneb zrození hvězdy*, 1996, s. 10.

18) Např. A. Merhautová- Livorová, o. c. v pozn. 3.

směru východ – západ lemuji kulatější hlavy ruce zdvižené vzhůru. Jde o hlavy mužské, tedy o atlanty. Mělčí reliéf se přimyká ke čtvrtválcovému tvaru konzoly. Uspořádání konzol tedy zdůrazňuje symetrické uspořádání presbytáře. Renesanční úpravy mohou náležet okna na západní straně presbytáře.

Otázkou je zastřešení renesančně přestavěné stavby. Na jižním boku věže je dochován otisk starší střechy malého sklonu – necelých 35°. V době vyklenutí opěrných oblouků arkády v podstřeší dosahovalo obvodové zdivo do úrovně jejich zesílených pat, dnes postrádajících jakoukoliv oporu. Směr sklonu střechy pak odpovídá této úrovni okapu. U opěrných oblouků nelze zřejmě vyloučit ještě renesanční původ, mohly být vyklenuty i v souvislosti s výměnou západní dvojice sloupů. Renesančního původu může pak být i střecha, po které otisk zbyl. Současně si lze představit existenci atik nebo atikových štítů, které kryly střechu a současně svojí tíhou zlepšovaly stabilitu obvodového zdiva klenuté stavby. Atiky mohly navenek do určité míry vyrovnávat rozdílnou výšku lodi a presbytáře. Obloučkové atiky kryly i střechy nového renesančního paláce na hradě v Kolíně, který si v letech 1556 až 1585 nechali postavit patronové kostela Karel a Kašpar Melichar ze Žerotína.¹⁹⁾

V souvislosti s těmito úvahami je vhodné se zmínit o nedalekém velmi známém kostele sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory, který měl v 16. století stejné patrony – Žerotíny – jako kostel zábořský.²⁰⁾ Interiér kostela sv. Jakuba byl při stavebních úpravách v 16. století zaklenut valenou klenbou s výsečemi, s výraznou rozetou, vytvořenou hřebínky. Západní tribunu nese dvojice sloupů, která je zřejmě rovněž projevem románské renesance.²¹⁾ Nároží hlavic zdobí listy velmi podobné listům na západní dvojici sloupů v Záboří. Byla upravena a zvětšena okna – na severu bylo jedno okno sdružené. V dolní části

Obr. 4: Záboří nad Labem, kostel sv. Prokopa, konzola s „atlantem“ na východní stěně presbytáře. Vpravo část hlavičky sloupu, osazeného v roce 1934 (foto J. Žížka).

Obr. 5: Záboří nad Labem, kostel sv. Prokopa, konzola s „karyatidou“ na severní – čelní stěně presbytáře (foto J. Žížka).

stěn byla prolomena trojice kruhových oken. Jejich smysl ukázal až nedávný průzkum interiéru, kdy na jižním a severním boku lodi byly zachyceny stopy bočních renesančních tribun, propojených se západní původně románskou tribunou. Kruhová okna tak osvětlovala jinak poměrně temný prostor pod nimi.²²⁾

Po přestavbě v 16. století (nejspíše v jeho poslední třetině), mohl tedy stát v Záboří výrazně renesančně rozšířený kostel, se širokou lodí s typickými literátskými tribunami a trojlodním presbytářem, orientovaným k severovýchodu. Představa v celém rozsahu zaklenutého renesančního kostela s velkou literátskou tribunou, který vznikl spojením románské centrální stavby a příčné obdélné přístavby lodi, pochopitelně nikterak nevysvětluje existenci románského portálu v jižním průčelí a nejméně čtyř sloupů s hlavicemi po jeho boku. Jak bylo připomenuto výše, vý-

19) O Kolíně viz např. A. Sedláček, Hrad, zámky a tvrze království Českého, díl XII, 1900, s. 119–120. Kresba z roku 1723, kde je zachycen západní palác s obloučkovou atikou, je publikována např. v: V. Razín, K základním otázkám stavebního vývoje hradu v Kolíně nad Labem, Památky středních Čech 17, č. 2, Praha 2003, s. 37.

20) D. Líbal – O. Novosadová – A. Lišková, Jakub, obec Církvice, kostel sv. Jakuba, stavebněhistorický průzkum SÚRPMO 1982, s. 5, archiv NPÚ ÚOPSČ, inv. č. 181.

21) D. Líbal – O. Novosadová – A. Lišková, o. c. v pozn. 20, s. 87–88.

22) Průzkum a dokumentaci prováděl J. Žížka při opravě kostela v letech 1998–2000.

Obr. 6: Záboreč nad Labem, kostel sv. Prokopa, interiér lodi – pohled na východní stěnu. Při stěně mezi okny a v koutě přizděné polopíliře, nad kterými se rýsují obloučky po čelech klenby. Vpravo kruchta z roku 1835 (foto J. Žižka).

sledky posledních průzkumů a výzkumů, se kterými čtenáře podrobně seznámí následující články v tomto čísle časopisu, ukázaly, nebo spíše potvrdily některé starší názory, že portál i sloupky nejsou na původním místě.

V tomto smyslu se tedy pokusíme navázat na výše uvedené úvahy a hypotézy o podobě stavby v 16. století. V první řadě je třeba opět zdůraznit, že v interiéru centrální stavby – současného presbytáře se do dnešní doby nedochovalo nic prokazatelně a skutečně románského. Pasy vynášely původně příložky, ze kterých se dochovaly skrovné stopy v dlažbě. Jediné románské špaletové okno je na východní straně, ukryté na schodišti ze sakristie na oratoř. Záklenek tohoto okna je mírně zahrocený. Otázkou je, proč bylo v 16. století nutné vyměnit západní dvojici sloupů. Kromě předpokládaného narušení stavby zde může být důvod architektonický. Podpory jiného tvaru by porušovaly symetrii nového uspořádání kostela. Podpory zde původně nemusely mít podobu sloupů, ale masivních pilířů. Románská stavba tedy nemusela být řešena zcela a beze zbytku jako centrální, nelze vyloučit zdůraznění západní části s tribunou. Právě asymetrickou podobu kostela se zabývala M. Hauserová.²³⁾ S výměnou sloupů může souviset i vložení opěrných oblouků. Stabilitu kleneb presbytáře pak zřejmě zvyšovalo přitížení vysokými násypy, které byly dochovány ještě před polovinou 19. století.²⁴⁾ Velká nika do sakristie s oratoří je nepochybně právem považována za zbytek triumfálního ob-

23) M. Hauserová, o. c. v pozn. 5.

24) J. E. Vocel, o. c. v pozn. 1, řez kostelem atd.

Obr. 7: Záboreč nad Labem, kostel sv. Prokopa, podstavec sochy složený z upravených tamburů sloupů ve východní části lodi (foto J. Žižka).

louku apsidy. Sikmé špalety otvoru zužující se k jihu ukazují, že zakřivení pláště apsidy začínalo již v tloušťce zdiva. V tomto případě zde mohlo mít ostění triumfálního oblouku podobu ústupku s vloženými sloupky, které nesly archivolty. Není tedy koutová hlavice druhotně osazená v jižním čele pozůstatkem tohoto triumfálního oblouku? Lze si zřejmě dobře představit situaci, kdy při renesanční přestavbě dochází k rozebírání nepotřebných částí, tedy i triumfálního oblouku zbořené apsidy, která ztratila smysl, a současné použití těchto prvků ve stavbě nové. V jižním průčelí tak mohla být s použitím románských článků vytvořena velká sdružená okna.²⁵⁾ Kvádrové zdivo odkryté v sondách na průčelí pak naznačuje, že se románské články uplatňovaly pouze z interiéru. Kvádříky a kvádry použité ve zdivu lodi a shodné se zdivem románské stavby, mohou pocházet z rozebrané apsidy, z vybourání arkádových otvorů, nebo dalšího zdiva v horní odbourané části. Případný nález úseku podřezávané spáry v této části stavby nemusí vést ke zpochybnění tohoto předpokladu. Víme, že při destrukci, nebo bourání stavby nemusí dojít samovolně k rozpadu na jednotlivé kameny. Zpravidla vždy několik zdících prvků drží stále pohromadě a může být jako jeden zdící kus použito druhotně v novém zdivu. Zásadní význam

25) Sdružená půlkruhově sklenutá okna byla v 16. století uplatněna na více stavbách. Zajímavý projev románské renesance je dochován v domě čp. 180 v Havlíčkově Brodě. V čele síně na stěně komory bylo odkryto iluzivní malované okno se středním „románským“ sloupkem. Obvod okna pak lemuje obloučkový vlys.

má pochopitelně otázka portálu. Portál mimořádné kvality mohl být získán někde v místě svého vzniku, nebo vysekán na zakázku a osazen v jižní stěně románského kostela již při jeho výstavbě, obdobně jako mimořádná a ojedinělá románská sochařská výzdoba v kostele sv. Jakuba v Jakubu.²⁶⁾ Portál tedy mohl být při přestavbě přemístěn pouze o pár metrů, z jižního průčelí románského kostela do jižního průčelí nové lodi. Uplatnění velkého portálu v malé románské stavbě nemuselo být, pokud si vzpomeneme na kostel sv. Mikuláše ve Vinci u Mladé Boleslavi, ničím výjimečným.²⁷⁾ Románská stavba v Záboří tedy mohla být výrazně výstavnější, než si dokážeme na základě dnešního stavu představit. Domnívám se, že starší názory na umístění portálu v původním románském kostele nelze přes vzrušující diskusi o románské předsíni prostě zcela odmítnout.²⁸⁾

Datace a vzory původní románské stavby jsou nepochybně složitým problémem. Logicky je zdůrazňována i souvislost s patrovými románskými kaplemi v Německu.²⁹⁾ Pří-
mý vzor pochopitelně jednoznačně nalézt nelze. Za snad nejbližší stavbu je považována arcibiskupská kaple v Mohuči, která stojí při transeptu dómu.³⁰⁾ Patrová mohučská kaple má obdobnou skladbu půdorysu, nad středem vyrůstala osmiboká věž, která však zanikla v 18. století.³¹⁾ Při srovnání s touto nebo s jinými kaplemi však stále vystupuje do popředí rozdíl zásadního významu. Hranolové pilíře v horní části v Záboří, dnes v podstřeší, jsou masivnější než sloupky v přízemí kaple. Ve všech ostatních kaplích stojí vždy na hranolových pilířích v přízemí válcové sloupky v patře. Jde tedy o jasnou stavitelskou i tektonickou logickou skladbu. Jak by převrácená tektonika v Záboří působila při skutečném optickém propojení přízemí a patra otevřeným středním polem? Tento rozpor by do určité míry eliminovala výše naznačená možnost existence masivnějších pilířů v západní části přízemí.

Pokud by románské články dochované v jižní stěně lodi skutečně náležely původně románské patrové stavbě, posunuly by její dataci nejdříve do třetí, nebo dokonce do poslední čtvrtiny 12. století.³²⁾ Připomeňme již zřejmě zvažované i odmítané srovnání s patrovou hradní kaplí v Landsbergu u Halle (Salle), postavenou v 70. letech 12. století.³³⁾ Stavebníkem kaple byl Ditrich III., syn Kondráda Velikého z Mišně. Jen na okraj je třeba uvést, že v listině z roku 1174, kde se poprvé píše „Comes de Landsberg“, je pravděpodobně naznačen jeho určitý vztah k cisterciáckému klášteru Volkenrode.³⁴⁾ Z kláštera Volkenrode, založeného v roce 1131, bylo v roce 1133 osazeno Waldsassen, ze kterého přišli v roce 1142 první řeholníci do Sedlce.³⁵⁾ Právě v Landsbergu je zesílena západní dvojice pilířů s tribunou,

Obr. 8. Záboří nad Labem, kostel sv. Prokopa, pohled na jihovýchodní pilíř s výběhy pasů v podstřeší, vynášející zdivo věže. Vlevo cihelný, opěrný oblouk, zřejmě renesančního nebo raně barokního původu. Ocelová táhla v popředí pocházejí ze zajištění při výměně východní dvojice sloupů v roce 1933 (foto J. Žížka).

pod arkádové oblouky je vložena nižší dvouosá arkáda, nesená sloupky. Hlavice sloupů zde zdobí palmety. Na hlavicích sloupů a sloupků vložených do pilířů kaple jsou uplatněny palmetové motivy, z nichž dvě varianty jsou obdobné motivům na profilech archivoly zábořského portálu.³⁶⁾ Shoda je pouze formální, zábořský ornament je mnohem živější, plastičtější. Pojetí naznačuje vyšší úroveň kameníka, nebo i časový posun mezi oběma kamenosochařskými díly. Velké arkádové oblouky v patře a v přízemí podporuje nižší dvouosá arkáda nesená sloupky. Sloupky jsou vloženy i do ústupku triumfálního oblouku, za kterým je ještě v tloušťce stěny nasazen plášť apsidy. Z boční stěny kaple vystupuje rizalit se schodištěm v síle zdi.

Srovnání obou staveb nenaznačuje zřejmě o mnoho více, než že jde o podobné a časově blízké stavby. Současně může být vodítkem, jakým způsobem mohly být články použité v jižním průčelí kostela v Záboří začleněny v původní románské stavbě.

Slepá arkáda, která člení fasádu zábořské lodi, byla zřejmě přizděna zejména ze statických důvodů, pochopitelně s významným architektonickým akcentem. Záboří, jak známo, příslušelo k novodvorskému panství. Když jeho majitel a patron kostela Bernard Věžník obnovil někdy kolem

26) P. Kroupa, Průzkum jižního průčelí lodi kostela sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory, Průzkumy památek, 4, č. 1, Praha 1997, s. 3–26.

27) Portál si svými dimenzemi nezádá s portálem v Záboří. Je však umístěn běžnějším způsobem, tedy asymetricky, nikoliv v ose průčelí. Za připomenutí děkuji K. Kibicovi ml.

28) Např. F. J. Lehner, Farní kostel sv. Prokopa v Záboří, Románské exkurze v Čechách 136, Method 25, 1899, s. 103.

29) Viz literatura uvedená v pozn. 2.

30) Srovnání s kaplí v Mohuči poprvé publikoval V. Mencl, o. c. v pozn. 2.

31) Podoba kaple viz. např. G. Dehio, Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Reinstand – Pfalz, Saataland, 1984, s. 585 a 591.

32) V. Mencl datoval portál v Záboří do doby kolem roku 1200, V. Mencl, o. c. v pozn. 2.

33) F. Löffler, Die Doppelkapelle zu Landsberg, Das Christliche Denkmal – Heft 48, Leipzig 1968, s. 2.

34) F. Löffler, o. c. v pozn. 33, s. 2.

35) K. Charvátová, Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420. Praha 1998, s. 103.

36) Půdorys kaple, fotografie, detaily viz F. Löffler, o. c. v pozn. 33.

roku 1680 zámek renesančního původu v Nových Dvorech, byly jeho obvodové stěny v rozsahu přízemí zesíleny téměř shodně řešenou slepou arkádou.³⁷⁾ Dobře je tato konstrukce dochována například na fasádě obrácené k západu do hospodářského dvora. S velkou pravděpodobností lze tedy předpokládat, že stavební úpravy obou staveb spolu úzce souvisely, a to jak časově, tak třeba i osobou stavitele.

V souvislosti s publikováním řady nových poznatků jsem se tedy pokusil ukázat podobu zábořského kostela trochu

37) O zámku v Nových Dvorech např. P. Vlček, *Ilustrovaná encyklopedie zámků*. Praha 1999.

z jiného úhlu pohledu, a tak položit důraz na skutečnost, že bádání o této mimořádné stavbě není zdaleka u konce. Široká škála různých pohledů, opírající se o známé a dnes ověřitelné skutečnosti, bude nebo může být vodítkem dalších důkladných průzkumů při pokračování opravy kostela v následujících letech. Očekávání dalších zjištění přispěje ke vzrušujícím okamžikům i k radosti z naší badatelské práce o stavebních dějinách památek. Věřím, že o tyto příjemné chvíle se postará i četba následujících příspěvků.

ÜBER DIE KIRCHE DES HL. PROKOPIUS IN ZÁBOŘÍ AN DER ELBE

In den Jahren 2002-2005 wurde eins der bedeutungsvollsten Denkmäler der romanischen Kunst in Böhmen restauriert – das Portal der Kirche des hl. Prokopius in Záboří. Die Restaurierung selbst, zusammenhängende Probleme und die bauliche Bereitstellung haben wieder, und man kann sagen im ungewöhnlichen Maß, das Interesse um die Kirche in Záboří, mit der sich die Forscher schon seit den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts beschäftigen, belebt. Es haben dazu auch Ansichten, Anregungen und die Begeisterung des Restaurators viel beigetragen. Mit der Restaurierung wurden notwendig technologische und petrologische Untersuchungen und auch die Untersuchung der Oberfläche des Portals verbunden. Der Zustand des Portals und sein Zusammenhang mit den umliegenden Konstruktionen haben eine verhältnismäßig anspruchsvolle, aber feinfühlig durchgeführte statische Sicherung gefordert. Teile des zerstörten umliegenden Mauerwerkes, freigelegt für die unerlässliche Instandsetzung, wurden sorgfältig dokumentiert. Der Zustand der Sohlenfuge wurde durch eine Sondierung überprüft, meistens in der Form der archäologischen Rettungsuntersuchung. Mehrmals kamen vor der Kirche Gruppen der Fachleute aus dem Fach der baugeschichtlichen Untersuchung und Restaurierung zusammen. Bei diesen anregenden Zusammentreffen wurden Fundsituationen präsentiert und breitere Probleme aus der Baugeschichte der Kirche diskutiert. Die Restaurierung des Portals und der Bericht darüber wurden zum Anlass und Appell zur Publizierung aller neuen Erkenntnisse über die Kirche. Es gingen acht Fachartikel ein, die in dieser Nummer der Zeitschrift veröffentlicht wurden.

Der Kern der Kirche des hl. Prokopius ist das heutige Presbyterium, ursprünglich ein romanischer Geschossbau. Die romanische Kirche des quadratischen Grundrisses mit der ehemaligen Apsis hat über dem mittleren quadratischen Feld einen Turm. Die Kirche wird mit den romanischen Palastkapellen der Kaiserpfalzen in Deutschland verglichen. Auf der Südseite ist ein breites und kurzes Schiff angeschlossen. Die Fassaden des Schiffes sind durch eine Blendarkade gegliedert, in der Achse der Südfassade ist ein monumentales romanisches Portal mit der reichen Verzierungen eingebaut. Seit der Freilegung der Säulen mit romanischen Kapitellen in den Feldern an den Seiten des Portals ist das Schiff von meisten Forschern für die ursprüngliche romanische Vorhalle gehalten. Mit Rücksicht auf viele Anomalien und Ungenauigkeiten hat M. Radová die Voraussetzung ausgesprochen, dass die Vorhalle im 16. Jahrhundert von einem anderen romanischen Bau hierher übertragen wurde. Sie bedenkt besonders das untergegangene Benediktinerkloster in Opatovice nad Labem.

Die Zusammenfassung der Erkenntnisse über die Kirche des hl. Prokopius in Záboří nad Labem, publiziert in folgenden Berichten oder Studien, in der Anknüpfung an ältere Arbeiten zeigt, dass wir über diese Kirche immer mehr wissen. Es ist wohl offenbar, dass die neuen Feststellungen zwar auf einige Fragen geantwortet haben, dass sie aber auch neue Fragen eingeführt haben. Über die Gestalt der Kirche in einzelnen Etappen ihrer Baugeschichte haben wir größere oder kleinere Kenntnisse und Vorstellungen, auf manche können wir keine mehr eindeutige Antwort finden. In diesem Zusammenhang erlaube ich mir im folgenden Text einige Erwägungen und Ansichten anzuführen, die, wie ich hoffe, eine der Anregungen zur weiteren Forschung werden.

Das Alter des heutigen Schiffes, der sog. Vorhalle, ist bisher unklar.

Wir wissen, dass das Schiff mit sechs Feldern des Kreuzgewölbes eingewölbt wurde, die durch ein Paar Säulen unterstützt wurden und dass es eine gemauerte gewölbte Tribüne hatte. Die Beseitigung dieser Konstruktionen, nach denen sich einige Spuren erhalten haben, ist mit Archivquellen belegt. Das Schiff konnte deshalb im 16. Jahrhundert angebaut werden, als die Kirche nicht katholisch war. Die ursprüngliche Kirche wurde zum Presbyterium verwandelt, das in das Schiff durch eine dreiachsige Arkade geöffnet war. Das westliche Paar der vorausgesetzten romanischen Säulen oder Pfeiler wurde gewechselt. Neue Säulen gehören der sog. romanischen Renaissance. An dem Kapitell einer von Ihnen ist eine kabbalistische Inschrift eingeritzt. Kragsteinartige Konsolen unter den Gurtbögen sind mit primitiven Karyatiden und Atlanten verziert. Es erhebt sich begrifflicherweise besonders die Frage der Herkunft der romanischen Elemente in der Südfassade des Schiffes. Man kann sich gut vorstellen, dass aus dem umgebauten romanischen Bau wertvolle Glieder herausgenommen wurden und genauso wie weiteres Material im neuen Teil verwendet wurden. Die ursprüngliche Kirche konnte also in der romanischen Zeit vielmehr von schöner Bauart sein. Säulen mit Kapitellen konnten zum Beispiel aus dem Absatz bei dem Triumphbogen herausgenommen werden usw. Eine bestimmte Vorstellung über die möglichen Herrichtungen des Interieurs der Kirche in Záboří bietet die zeitlich und typologisch nahe Burgkapelle in Landsberg (Halle – Saale). Nur um einige Meter konnte auch das Portal verlegt werden, eingebaut ursprünglich in der Fassade der Kirche. Man kann also die Ansichten einiger älteren Forscher über die Gestalt der Kirche offensichtlich nicht außer Acht lassen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Ansicht der Kirche von Südosten (Zustand im Jahre 1908, ČMS Kutná Hora – Sammlung der Fotografien).

Abb. 2: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Ansicht der Kirche von Südosten (nicht datiert, ČMS Kutná Hora, Sammlung der Fotografien).

Abb. 3: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Kapitell der südwestlichen Säule des Presbyteriums mit dem kabbalistischen Symbol (Kryptogramm) und mit Blättern an der Ecke (Foto J. Žižka).

Abb. 4: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Konsole mit dem „Atlanten“ an der Ostwand des Presbyteriums. Rechts ein Teil des Kapitells der Säule, eingebaut im Jahre 1934 (Foto J. Žižka).

Abb. 5: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Konsole mit der „Karyatide“ an der Nordwand – Stirnwand des Presbyteriums (Foto J. Žižka).

Abb. 6: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Interieur des Schiffes – Ansicht der Ostwand. Bei der Wand zwischen den Fenstern und in der Ecke angemauerte Halbpfeiler, über denen sich Bögen nach Gewölbestirnen zeichnen. Rechts die Empore aus dem Jahre 1835 (Foto J. Žižka).

Abb. 7: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Untergestell der Statue zusammengesetzt von hergerichteten Tambouren der Säule im östlichen Teil des Schiffes (Foto J. Žižka).

Abb. 8: Záboří nad Labem, Kirche des hl. Prokopius, Ansicht des südöstlichen Pfeilers mit Ausläufen der Gurtbögen im Dachboden, die das Mauerwerk des Turmes hinauftragen. Links Strebebogen aus Ziegeln, offensichtlich Renaissance- oder Frühbarockherkunft. Stahlzugstangen im Vordergrund stammen aus der Sicherung bei dem Wechsel des östlichen Paares der Säulen im Jahre 1933 (Foto J. Žižka).

(Übersetzung J. Kroupová)